

 Edward Ch. L. van der Vliet

Bronnen

Twee stenen

Inscripties zijn voor de oudhistoricus E. van der Vliet het meest directe contact met het verleden. Van der Vliet gaat in op de historische sensatie van het vinden van een inscriptie, het ontcijferen en het dateren.

In de late zomer van '99 had ik even het gevoel dat Griekse inscripties mij achtervolgden. 'Met spoed' werd me gevraagd de Groningse archeoloog Reinder Reinders in Griekenland op te bellen die op zijn opgraving van de hellenistische stad Halos een inscriptie gevonden had. Van de tekst kon hij niets zinnigs maken. Eerder dat jaar, tijdens mijn vakantie in juni, was ik op het eiland Naxos ook al tegen een kennelijk onlangs gevonden en nog onbekende inscriptie opgelopen. Vandaar even het gevoel dat ik door die dingen achtervolgd werd. Hoewel ik hier in Groningen jaren colleges in de Griekse epigrafie zowel aan studenten Griekse en Latijnse Talen en Culturen als Geschiedenis heb gegeven, gebiedt de eerlijkheid mij te zeggen dat ik geen echte specialist op dat gebied ben. Tijdens mijn studie heb ik er wel colleges in gevolgd, maar pas door er hier college in te geven - het gevolg van een min of meer toevallige loop van omstandigheden -, heb ik pas echt dat terrein leren kennen. Onderwijs in een vak geven is trouwens een uitstekende manier om het te leren.

Het epigrafische materiaal is wel het 'archief' van de oudhistoricus genoemd. Maar dan inderdaad een 'archief' tussen aanhalingstekens, omdat de vergelijking met een echt archief mank gaat. De gebruiker ervan mag nooit vergeten dat deze teksten doelbewust als inscripties in steen zijn uitgehakt om in het openbaar opgesteld, getoond, gezien en gelezen (in deze volgorde) te worden. Ondanks het selectieve karakter is dit echter al met al een enorme hoeveelheid bronnenmateriaal dat zowel door zijn verscheidenheid als door het standaard karakter van sommige soorten teksten ons direct in contact brengt met de wereld van de Oudheid. Wie zich een beeld wil vormen van die samenleving doet er mijns inziens het beste aan het totaal aan bewaarde epigrafische teksten van een bepaalde streek of stad door te werken. Het levert bovendien altijd wel minstens één

verrassende vondst op.

De grote meerderheid van de gevonden inscripties zijn grafinscripties. In de Griekse cultuur bevatten die veeleer niet meer dan de naam van de gestorvene, eventueel vergezeld van een simpel 'gegroet'. Daarnaast zijn er talrijke documenten met een publiek of een min of meer publiek karakter: volks- en raadsbesluiten, verdragen, wetten en andere regelingen, verantwoording en afrekening van openbare gelden, brieven van Hellenistische koningen en de Romeinse overheid, inventarissen van tempelschatten, lijsten van epheben (bijna volwassen, nieuwe, burgers), van gesneuvelden, van bekleders van een ambt, van winnaars bij Heilige Spelen, zo genaamde Heilige Wetten (reinheidsregels voor het betreden van een bepaald heiligdom), wijdingen aan de goden, vrijlatingen van slaven, pachtcontracten, enz. Een groot deel van de volksbesluiten wordt gevormd door eredecreten. Daarin worden diegenen geëerd die zich in bijzondere mate voor de betreffende *polis* verdienstelijk hebben gemaakt. Dat kunnen niet-burgers zijn, gezanten die bij de totstandkoming van een verdrag betrokken zijn geweest, neutrale bemiddelaars in conflicten, maar ook handelaars die in een periode van schaarste betaalbaar graan hebben aangevoerd. Maar vooral zijn het ook eigen burgers die ambten hebben bekleed en zich 'weldoeners' betoond hebben. Soms zijn deze documenten in heel algemene termen gesteld, maar soms ook bevatten zij een uitgebreid overzicht van de verdiensten en in het kader van verschillende ambten vervulde taken. Daarmee kunnen zij ook verwijzingen naar de recente geschiedenis bevatten.

Als zij gevonden worden, bevinden de Griekse inscripties zich doorgaans niet meer in hun oorspronkelijke context. Dat is een probleem. Een groter probleem is dat ze allemaal kapot, beschadigd of onvolledig zijn. Ze zijn in stukken gebroken, afgebrokkeld aan de randen, hebben onleesbare slijtplekken, of zijn opzettelijk verhakt. Kortom, wat er van de teksten over is, is doorgaans fragmentarisch zonder begin of einde, en meestal beide. Desondanks komen we vaak een heel eind met de interpretatie en zijn we in staat behoorlijke stukken tekst aan te vullen of te reconstrueren. Dat kan doordat veel teksten volgens vaste patronen en met vaste formules opgesteld zijn. Een enkel woord of een enkele naam kan al veel aanknopingspunten bevatten. Een belangrijk hulpmiddel is wanneer wij weten hoe breed de tekst geweest is. Lange tijd is het bij voorbeeld mode geweest om de teksten in een rijen patroon van evenveel letters per regel, *stoichèdon*, op te schrijven. Voorwaarde is uiteraard, dat de epigraficus

die zich aan aanvullen waagt heel goed op de hoogte is van de ter plaatse gebruikelijke formuleringen. Een belangrijk hulpmiddel is de hoeveelheid van vergelijkbaar materiaal. Een grondige kennis van het omringende tekstmateriaal en van het Grieks zijn een absolute vereiste. De epigrafische context hoeft overigens beslist niet aan de streek gebonden te zijn. Het kan ook een tekst met een vergelijkbare inhoud uit een heel ander gebied zijn die de noodzakelijke aanknopingspunten biedt.

De laatste dag van een vakantie in juni '99 op het eiland Naxos bezochten mijn vrouw en ik het Domus Della-Rocca-Barozzi. Het huidige stadje Naxos ligt op en rond een top boven de haven. Halverwege de helling is het oude centrum omringd door een verdedigingsmuur uit de Frankische en Venetiaanse tijd (dertiende-zestiende eeuw). Het Domus Della-Rocca-Barozzi is, aan de zeekant, in deze muur ingebouwd. Er is een wacht in gehuisvest geweest en de gouverneur had er zijn verblijf. Er is vanuit het huis een ontsnappingsgang naar beneden, en de deur van de kamer van de commandant kan op eenvoudige maar efficiënte wijze van binnenuit gebarricadeerd worden. Het huis is in bezit gekomen van een aanzienlijke familie die op Naxos land bezat. Het huis was, toen wij het bezochten, bijna klaar als museum ingericht, en de eigenaar gaf rondleidingen aan kleine groepjes. Het is een typisch stijlhuis dat een indruk geeft van het leven van deze aanzienlijke Griekse familie aan het einde van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw. Ik herinner me het meubilair, ikonen en hun geschiedenis, het ritueel waarmee men gasten ontving, het fijne handwerk van de vrouwen, muziek en het bijzondere boekenbezit.

In de kelder werd nog aan de restauratie gewerkt en daarbij kwamen ook oudheidkundige voorwerpen te voorschijn. Van een steen, met ingehakte Griekse letters, die onder de drempel van de kelder gevonden was, zei de gastheer 'wij weten niet wat dit is'. Mijn liefhebbende echtgenote die klassieke talen gestudeerd heeft en dit spul uiteraard ook kent, zei 'hij kan het lezen', en wees op mij. Daar sta je dan. Het was duidelijk een oud-Griekse inscriptie met een lettertype dat versierd is met zogenaamde *apices* en dateert uit, schat ik, de hellenistische tijd, van de derde tot de eerste helft van de tweede eeuw v.C. Het blok meet, schat ik in mijn herinnering, zo'n 30 bij 30 cm. De tekst bestaat uit vijf regels van ongeveer negen letters (maximaal). Het is dus een fragment midden uit een tekst, maar misschien is de onderste regel ook de laatste van de tekst geweest. Buiten in de zon, zittend op een muurtje, heb ik (met echtelijke hulp) zo goed en zo kwaad

als het ging een afschrift gemaakt. Men - de groep - vroeg na enige tijd of het nog lang duurde. Ja, zo iets eist geduld en nauwkeurigheid. Even heb ik nog overwogen mijn camera te halen en het ding te fotograferen. Dat heb ik niet gedaan, omdat, ten eerste, ik op vakantie was, ten tweede, de ervaring uit wijst dat de kans dat dat een bruikbaar resultaat op levert heel klein is, en, ten derde, ik er toch niets mee mocht doen.

Het verbaasde me, dat niet eerder een bezoeker dit als een authentieke inscriptie had herkend. Het enthousiasme, 'nu gaan we eindelijk weten wat dit is', was echter oprecht. Ondanks dat de tekst klein en een fragment midden uit iets is, valt er toch wel het een en ander over de inhoud te zeggen. Een stuk van een stereotype formule die makkelijk aan te vullen is, laat zien dat het om een ere-inscriptie gaat. De naam van de geëerde is voor een deel bewaard, en er lijkt sprake te zijn van een bondgenootschap of bondgenoten. Waarschijnlijk wordt een koning Ptolemaios (ook die naam is onvolledig), een van de hellenistische koningen van Egypte, genoemd, maar de eerlijkheid gebiedt dat ik geen 'l' maar een 'd' dacht gelezen te hebben. Het is heel goed mogelijk dat ik dat fout gezien heb. Om uitsluitsel te krijgen zou ik of de steen weer moeten bekijken of een 'Abklatsch' moeten hebben. Een 'Abklatsch' is de beste manier om een inscriptie voor studie 'mee naar huis te nemen'. Het is de afdruk van de tekst en het reliëf van de steen in speciaal daarvoor geprepareerd papier. De steen wordt nat gemaakt en vervolgens wordt het papier bevochtigd en met een borstel (niet te hard, niet te zacht, losjes kloppend uit de pols) in het reliëf van de steen geslagen. Wie het goed doet, krijgt een perfecte afdruk die vooral aan de kant van het 'negatief' goed te lezen is.

Terug in Groningen ben ik eerst in de publicaties op zoek gegaan naar mogelijke parallele teksten die zouden kunnen helpen bij het aanvullen (er is o.a. een verzameling van 'Staatsverträge'), en naar het epigrafische 'Umfeld', dat wil zeggen wat er aan epigrafisch materiaal uit Naxos en omgeving bekend is. Tenslotte lijkt toch de naam, ook al is die maar voor een deel bewaard, de meeste aanknopingspunten te bieden voor de historische context van deze tekst. De persoon is, als ik het goed heb, ook uit inscripties van elders bekend en was een generaal of admiraal van een van de ptolemeïsche koningen. Het was dezen er vooral om te doen contrôle over de Egeïsche Zee te behouden, en zij zochten daarvoor bondgenoten onder de verschillende *poleis* langs de kusten en op de eilanden. Hun grootste rivalen waren de koningen van Macedonië, en in het algemeen konden de Ptolemaeën wel op steun bij de Grieken rekenen, maar er

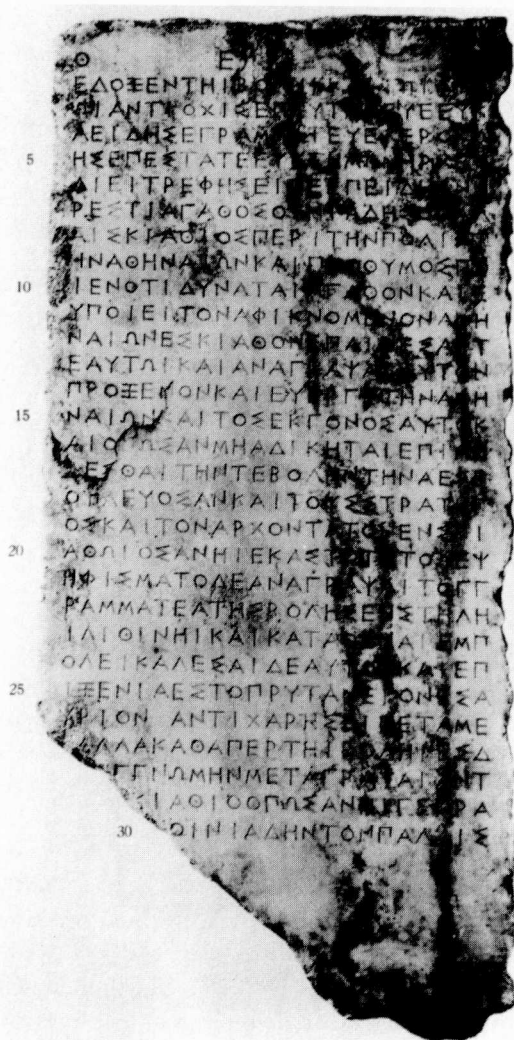
waren uiteraard compilerende factoren.

Schokkend nieuws levert dit allemaal niet op, maar de oudhistoricus is altijd blij met elk nieuw stukje van de legpuzzel. De vindplaats van de inscriptie is niets bijzonders. Het klassieke Naxos lag aan de voet en naast de huidige plaats aan de kust. Stenen uit de oude stad werden later gebruikt als bouw-

materiaal, en zo zijn overal veel inscripties verhakt om als bouwstenen te dienen. Van mijn bevindingen heb ik de eigenaar, de heer N. Karavias, per brief in kennis gesteld. Hij, van zijn kant, heeft de zaak aan een plaatselijke geleerde laten zien en mij geschreven wat diens opmerkingen zijn, met een foto van de steen. En nu moet ik verder afwachten, want, zoals gezegd, ik mag hier verder niets mee doen. Als een

Griekse archeologische vondst is het recht van publicatie voorbehouden aan de voor het gebied verantwoordelijke Griekse archeologische dienst, die keurig van de zaak op de hoogte is gesteld.

Met de tweede steen van dit verhaal is dat wat makkelijker. De inscriptie

Een bekendere Griekse stèle. Eredecreet voor Oiniades uit Oud-Skiathos, Athene 408/7 voor Christus (ig¹ 110).

is aan het licht gekomen bij een reguliere opgraving die met toestemming van de Griekse autoriteiten verricht wordt door een Nederlandse, Groningse archeoloog, R. Reinders. Inmiddels is een aantal onderzoekers betrokken bij de interpretatie en de voorbereiding van de publicatie van deze tekst, zoals natuurlijk de leden van het opgravingssteam die de steen het eerst bestudeerd hebben en de hoogleraar Grieks alhier, A. Harder, die met het literaire karakter van de tekst (helaas, geen verdrag ...) overweg kan, en buitenlandse collega's.

Het is namelijk voor zover wij weten een tekst zonder parallel en dat maakt de interpretatie een stuk lastiger, ondanks dat deze inscriptie veel groter en vollediger is dan 'mijn' inscriptie uit Naxos. De steen is onregelmatig en meet 47 tot 52 bij maximaal 38,5 cm. De tekst telt 24 regels, waarvan de meeste bijna volledig bewaard zijn. De inscriptie is gevonden in de poort van de hellenistische stad Halos, in het huidige Thessalië aan de kust van de Golf van Pagasai. Dit nieuwe Halos is rond of kort na 300 v.C. door Demetrios Poliorketes, een van de Diadochen, gesticht dichtbij de plaats van het oude Halos dat in 346 v.C. verwoest was. Het enige houvast dat wij voor een datering hebben is vooralsnog het schrift, en dat is een vrij wankel basis. Aan de hand van een facsimile dat gefaxt werd en dat met een overtrekmethode gemaakt was, kon ik met behulp van handboeken wel zien dat het geen archaische tekst (vroeg vijfde eeuw v.C. of eerder) was en ook dat het de typische kenmerken van het verzorgde hellenistische schrift miste. Dus? Eind vijfde, begin vierde eeuw? Het oordeel van een paar Franse specialisten die de steen zelf gezien hebben en wie de regelmatigheid van het schrift opviel, is vierde eeuws en dat duldt geen tegenspraak.

De inhoud van de tekst was licht verbijsterend: een lijst met namen, sommige met het epische anax, 'koning', in de accusatief. Een aantal namen kennen we, een aantal niet. Het begin van de tekst met het werkwoord waar de accusatieven van af hangen en dat ongetwijfeld een grote bijdrage had kunnen leveren aan de interpretatie (wat *is* dit voor een soort tekst??), is verloren. Hier en daar kon ik stukken metrisch lezen, en dat werd moeiteloos door A. Harder bevestigd. Het zijn regelmatige dichtregels, epische hexameters. Het laat onverlet dat de inhoud merkwaardig is. Lijsten met namen vinden we wel vaker, zoals gezegd, in inscripties, maar op deze manier (nog) niet. De eerste vraag is wat deze lijst voorstelt. Je kunt denken aan een genealogische reeks, of wat mij betreft liever aan meerdere genealogische reeksen. De laatste naam, een uit de mythologie bekende

figuur, is als afsluiting van een genealogie denkbaar, maar toch ook weer niet voor de hand liggend.

Het opstellen van een inscriptie met een genealogische lijst van heroïsche stamvaders lijkt te passen in een aristocratisch sociaal milieu. Wat dat betreft lijken we in Thessalië aan het juiste adres te zijn. De Thessalische maatschappij werd gedomineerd geweest door een kleine groep aristocratische geslachten en hun leiders. Zij vormden, in ieder geval buiten de *poleis*, een paardenhoudende aristocratie die heerste over een onderlaag van half slaven half vrijen, de *penestai*. Bij het zoeken naar gegevens die licht konden werpen op deze tekst heb ik mij dus allereerst geconcentreerd op het epigrafische materiaal uit Thessalië. Een probleem dat zich hierbij voor deed en dat vooral lastig was toen ik op zoek was naar parallelle lettertypes voor de datering, is dat het epigrafische materiaal uit Thessalië onvolledig en moeilijk toegankelijk gepubliceerd is.

Bij opgravingen blijken bekers gevonden te zijn met inscripties van namen van helden uit de epische traditie. Misschien een manier van de gebruikers van dit drinkgerei om zich met helden uit het verleden te identificeren? Het *symposion*, het rituele drinkgelach, was bovendien bij uitstek een gelegenheid waarbij de aanzienlijken hun bijzondere sociale positie tot uitdrukking brachten. Het laat iets zien van de maatschappelijke context waarin onze lijst met heroïsche namen kan hebben gefunctioneerd. Parallellen van de tekst of andere teksten die de context ervan zouden kunnen verhelderen, vond ik echter niet. Wel een paar andere interessante dingen, zoals een voor dit gebied kennelijk apart gebruik met betrekking tot de vrijlating van slaven, en eredecreten voor veeartsen, paardenartsen om precies te zien, wat een ondersteuning is van een mededeling in de geografische literatuur dat Thessalië bekend was om zijn stoeterijen.

Tot ik mij realiseerde dat de plaats waar de steen gevonden was in Achaia Phthiotis lag. Dat gebied wordt wel tot Thessalië in ruimere zin gerekend, maar de bewoners werden als niet-Thessaliërs beschouwd en hebben zich altijd tegen inlijving bij Thessalië verzet door de nadruk te leggen op hun eigen en aparte afkomst en tradities. Met andere woorden: was ik met het zoeken naar een Thessalische context wel op de goede weg, en was de steen wel oorspronkelijk afkomstig uit de streek waar hij bij de opgraving gevonden is? Dat is een belangrijk probleem waar we bij de bestudering van Griekse inscripties regelmatig tegen aan lopen. In het museum van Chios stond ik een keer oog in oog met een tekst waarvan de tekst me intrigeerde die afkomstig was uit het binneland van Klein-Azië,

een plek een paar honderd kilometer van het eiland Chios vandaan. Hoe is zo'n steen op Chios terecht gekomen? Het kan er mee te maken hebben dat Chios in de Ottomaanse tijd een belangrijk scheepvaartcentrum was (stenen kunnen als ballast gebruikt zijn). Veel Griekse reders, heb ik mij laten vertellen, hebben hun historische wortels op Chios. Interessanter is een andere inscriptie die op Chios gevonden is (en die nu bewaard wordt in het museum van Istanboel) en die wetsregels bevat die iets laten zien van de ontwikkeling van een vroege democratie. Doorgaans wordt deze tekst geïnterpreteerd in het kader van de geschiedenis van Chios. Het is echter de vraag of dat juist is. De gebruikte steensoort kan er op wijzen dat het document niet uit Chios, maar uit Erythrai, op de kust er tegenover, afkomstig is. Als we daarentegen nagaan waar de steen precies op Chios gevonden zou zijn, lijkt het weer onwaarschijnlijk dat de tekst niet oorspronkelijk op Chios thuis hoort. Een laatste voorbeeld. Begin jaren zestig werd in Troizen een inscriptie ontdekt met de maatregelen met betrekking tot de mobilisatie van de oorlogsvloot en de evacuatie van Athene die de Atheners op gezag van Themistokles zouden hebben genomen in 480 v.C. De inscriptie is duidelijk (dat blijkt uit het schrift) veel later gemaakt, aan het eind van de vierde eeuw. De vraag is, wie zo'n inscriptie met deze tekst heeft laten maken en opstellen, en waarom. Ook voor het antwoord op deze vraag is het van belang te weten waar dat gebeurd is. Troizen ligt nog een eindje van Athene vandaan, aan de overkant van de Saronische Golf. De steen die gebruikt is, is afkomstig uit het gebied van Troizen. Dus daar moet het ding ook, voor lokaal gebruik, gemaakt zijn. Wat de herkomst van 'onze' steen uit Halos betreft zal het verslag van de opgraver uitkomst moeten bieden.

Vooralsnog moet er eerst voor een goede uitgave van de tekst gezorgd worden. De steen zelf wordt bewaard in het plaatselijke museum van Almiros. Hier beschikken wij over een paar 'Abklatsche'. Ze blijken op verschillende plekken qua kwaliteit en leesbaarheid te verschillen. We moeten ze dus naast elkaar gebruiken. Het beste lees je die dingen aan de 'negatiefkant', waar de tekst (en onregelmatigheden en beschadigingen van de steen) is uitgestulpt. Je probeert het vel steeds zo gunstig mogelijk te houden voor lichtval en schaduwwerking, bij voorkeur bij daglicht en de tl-verlichting gaat dus uit - enigszins tot verrassing van een van mijn collega's. Het is een geduldwerk, waarbij je met elkaar keer op keer de zaak weer naloopt, en toch vaak moet constateren dat je tenslotte niet zonder het origineel kunt